

Hüning, Matthias (1997)

'Het *tegaan* van een morfologische categorie: over het Middelnederlandse verbaalprefix *te-*.'

In: Van Santen, Ariane & Van der Wal, Marijke (eds.), *Taal in tijd en ruimte*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 23-35. - SNL-reeks; 4.

Taal in tijd en ruimte

Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als
hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de
Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden

Onder redactie van
Ariane van Santen en Marijke van der Wal

SNL Leiden
1997

Foto Raymond Harper

HET 'TEGAAN' VAN EEN MORFOLOGISCHE CATEGORIE OVER HET MIDDELNEDERLANDSE VERBAALPREFIX *TE-*

Matthias Hüning

1. Inleiding

Aan zijn editie van de 'Walewein' (1957) heeft G.A. van Es in het tweede deel een woordenlijst toegevoegd. Hieruit blijkt dat in dit Middelnederlandse werk de vormen *teblouwen* (5 maal) en *tebroken* (2 maal) voorkomen. In zijn woordenlijst analyseert Van Es deze als werkwoordsvormen, en wel als voltooidde deelwoorden van respectievelijk *blouwen* en *breken*. De volgende citaten laten zien dat we inderdaad te maken hebben met voltooidde deelwoorden:

Toter ioncfrouwen cam hi sciēre

Hi seide: 'Lief wel goedertiere,

Ic hebbe ju ghewroken van dat ghi

Te blouwen waert. [...]'

(vs. 9237-40)

[...] hi was sonder spere

Want hi hadt al daer *te broken*

Daer hi die joncfrouwe adde gewroken

(vs. 4112-14)

Teblouwen en *tebroken* zijn echter niet de deelwoorden van de genoemde ongelede werkwoorden, maar van de afgeleide werkwoorden *teblouwen* ($\approx$ ranselen) en *tebreken* ($\approx$ stuk breken). Het Middelnederlands kende namelijk een prefix *te-*, waarmee op basis van ongelede werkwoorden nieuwe werkwoorden konden worden afgeleid. Deze woordvormingsmogelijkheid bestaat in het modern Nederlands niet meer, het procédé is dood. In het *WNT* krijgt het prefix *te-* weliswaar nog een eigen ingang, maar al aan het begin van de periode die het *WNT* bestrijkt is het procédé niet meer productief en verdwijnen de ermee gevormde afleidingen uit de taal. De ontwikkeling beschrijft het *WNT* (XVI:1110) zo: 'In 't Mnl. zijn de ww. met dit voorv. talrijk; tot in de 17de eeuw komen nog enkele voor; thans kent de algemeene taal ze niet meer'.¹

In de volgende paragraaf zal ik een beschrijving geven van de categorie in het Middelnederlands. Vervolgens zal ik kort ingaan op equivalente categorieën in verwante

1 Alleen voor *tekappen*, *terijten* en *tesplisen* geeft het *WNT* in het artikel over *te-* bewijspplaatsen. Verder zijn geen werkwoorden met dit prefix opgenomen.

talen en ten slotte zal ik proberen om een (speculatief) antwoord te geven op de vraag naar de oorzaak voor het verdwijnen van het prefix.

2. Het prefix in het Nederlands

Voor zover ik zie, is het prefix *te-* tot nu toe ontsnapt aan de aandacht van de Nederlandse morfologie. Wel vindt men echter korte beschrijvingen ervan in *MNW* (VIII:123), *WNT* (XVI:1110) en Van Loey (1970:246).

De Middelnederlandse werkwoorden waar het mij in dit stuk om gaat, hebben de structuur: [*te-* + (*X*)_v]. Het zijn met het voorvoegsel *te-* geprefigeerde afleidingen met ongelede werkwoorden als basis. De prefigering leidt dus niet tot transpositie van het werkwoord naar een andere woordsoort, maar tot een modificatie van het basiswoord. De modificatie is vooral semantisch van aard, maar kan ook consequenties hebben voor de syntactische valentie. De categoriale waarde (het gemeenschappelijk betekenislement) van de afleidingen kan men volgens de handboeken omschrijven als 'vaneen-', uiteen-, in stukken, stuk-, kapot- + basiswerkwoord'.²

Semantisch horen de werkwoorden met *te-* tot de werkwoorden die een gebeuren (een handeling of een proces) aanduiden. Ze hebben een perfectiverend-intensiverend aspect: ze benadrukken de afsluiting, de voltooiing van een gebeuren. In de meeste gevallen verwijst een met *te-* afgeleid werkwoord naar 'een handeling/proces met een negatief resultaat voor de entiteit die deze handeling of dit proces ondergaat'. Die entiteit, de *Patiens*, wordt syntactisch gerealiseerd als direct object (transitief werkwoord; handeling) of als subject (intransitief werkwoord; proces). Ik zal dit illustreren aan de hand van een paar voorbeelden.³

In de volgende zinnen duiden de werkwoorden met *te-* een handeling aan. Ze zijn transitief gebruikt. De *Agens* (respectievelijk, in de derde zin, de *Force*) staat in subjectpositie, de *Patiens* wordt als direct object gerealiseerd:

Als een leewe alsoo *tewreef* hi alle mijn bene (Gotha-Ps. bl.29)

Dat hi mit sinen eyghenen tanden die quaetsprekende tonghe *tebeet* ende *teknaghede* (Biēb. 120b)

Hoor clagelike begeerten ende hoor ontfemmelike becarnen *tesneden* dijn teder herte (Hs. Moll 3,201r, (Hs. Moll 8,11v))

Intransitief gebruikte werkwoorden met *te-* verwijzen naar een proces; de *Patiens* staat hier in subjectpositie:

2 Ik laat hier de Franse leenwoorden met *te-* buiten beschouwing. Het prefix vervangt in deze woorden, aldus de algemene opvatting, het Franse prefix *des-* of *di-* (namelijk in *tebebert*, *tebareneren*, *tefaelgeren*, *teliveren*, *teschofferen*), respectievelijk het Franse prefix *es-* (in *temayeren*). Vergelijk hiervoor naast het *MNW* ook Salverda de Grave (1906:305). Van Hellen (1895:116-118) stelt voor *temayeren* een andere analyse voor.

3 De voorbeelden zijn — tenzij anders vermeld — afkomstig uit het *MNW*.

So wie valt up desen steen, die *teberst* (L.v.J. (2), bl.170)

Alle mijn daghe, alle mijn tiden die *tegaen* als scaden [schaduwen] ende *tegliden* (Boetps. 102, 43)

Een aantal werkwoorden met *te-* kan transitief en intransitief worden gebruikt (bijv. *tebreken*). Deze kunnen naar een handeling verwijzen (*Patiens* = direct object),

Die verleyder ..., die die kerken *tebraken* ende Jhesum wederspraken (Serv. I,814)

Die brant *testorde* ende *tebrac* (verwoestte) al dat daer was ommetrent (Sp. IV3,31,24)

maar ook naar een proces (*Patiens* = subject):

sine crachte die *te breken* / jn allen dinghen sonder in spreken (Nat. Bl. 255)
U oghen verginghen ende u herte *tebrac* daer ju siel wt uwen lichaem seeyde (Hs. Moll 3,94r.)

Voor de meeste transitief gebruikte afleidingen geldt dat ook het grondwoord al transitief is (bijv. *blouwen* - *teblouwen*, *woesten* - *tewoesten*). In een aantal gevallen verliest een werkwoord dat zowel transitief als intransitief is, zijn intransitieve lezing (bijv. *cnagen* - *tecnagen*, *schieten* - *teschieten*). Uitsluitend intransitiefgebruikte werkwoorden vormen een kleine minderheid in het totale bestand van werkwoorden met *te-*. Ze zijn afgeleid van basiswerkwoorden die zelf ook intransitief zijn (bijv. *bersten* - *tebersten*, *gaen* - *tegaen*, *gliden* - *tegliden*).

Zoals gezegd kan men verreweg de meeste werkwoorden met *te-* vatten onder de abstracte semantische noemer 'handeling/proces met negatief resultaat voor de *Patiens*'. Een onderscheiding kan worden aangebracht binnen deze groep door beter te kijken naar de betekenisrelatie tussen basiswoord en afleiding.

Werkwoorden als *tebersten*, *tebreken*, *tequetsen*, *tesniden* enz. duiden een sterke beschadiging of zelfs een vernietiging van de *Patiens* aan. De handeling of het proces waardoor de *Patiens* beschadigd of vernietigd wordt, wordt echter ook al in het grondwoord uitgedrukt. De afleiding krijgt door de prefigering geen volstrekt 'nieuwe' betekenis, maar de betekenis van het grondwoord wordt gemodificeerd. De betekenisrelatie tussen grondwoord en afleiding wordt duidelijk door de volgende betekenisomschrijvingen uit het *MNW*:

terucken - 'door rukken verscheuren of vernielen'
teschieten - 'door schieten havenen'
tedelven - 'door delven of graven bederven'
teboren - 'door boren beschadigen of vernielen'

Deze relatie tussen grondwoord en afleiding vindt men niet bij paren als *gaen* - *tegaen*, *gliden* - *tegliden*, *laten* - *telaten* of *storen* - *testoren*. Hier hebben de afleidingen met *te-*

wel een 'nieuwe' betekenis, een betekenis die niet direct aansluit bij de betekenis van hun grondwoorden. Deze grondwoorden hebben immers niet het betekeniselement 'beschadiging'.⁴ Afleidingen als *tegaen* horen echter desondanks qua betekenis wel degelijk thuis in de categorie van *tebreken*: ook zij verwijzen naar een 'sterke beschadiging of vernieling' van de Patiens. Gemeenschappelijk hebben al deze met *te-* afgeleide werkwoorden ook het intensiverende, perfectieve aspect. Door het gebruiken van zo'n afleiding benadrukt men de voltooiing, het resultaat van het gebeuren.

Als men kijkt naar de woordvorm van de afleidingen in mijn materiaalverzameling⁵ doet zich een op het eerste gezicht vreemd verschijnsel voor. In meer dan de helft van alle bewijplaatsen wordt de afleiding als voltooid deelwoord gebruikt. Maar het voltooid deelwoord domineert niet bij alle afleidingen. Ik zal dit verschil illustreren aan de hand van de vier meest voorkomende afleidingen (afleidingen die met meer dan 50 citaten vertegenwoordigd zijn).

	infinitief	p.v.	volt. deelw.	totaal
hele materiaalverzameling	171	243	494	908
<i>teblouwen</i>	0	0	60	60
<i>tebreken</i>	14	33	168	215
<i>tegaen</i>	44	68	10	122
<i>testoren</i>	29	15	34	78

Teblouwen wordt uitsluitend als voltooid deelwoord gebruikt en *tebreken* in meer dan driekwart van de bewijplaatsen. Bij *tegaen* en *testoren* daarentegen is de spreiding over de verschillende woordvormen veel gelijkmatiger. De verklaring van deze discrepantie moet mijns inziens worden gezocht in de relatie tussen de afleidingen en hun grondwoorden.

Het enige semantische verschil tussen *teblouwen* en *tebreken* aan de ene kant en hun basiswoorden aan de andere is het intensiverende en sterker perfectieve karakter van de afleidingen. Vergelijk in dit verband het subtiële betekenisverschil tussen *gheblouwen* in de eerste en *teblouwen* in de tweede zin:

4 Hoewel — ook het ongelede *storen* kan volgens het MNW incidenteel in de betekenis 'verwoesten' worden gebruikt.

5 Op basis van MNW, WNT en het Corpus Gysseling heb ik 70 verschillende afleidingen kunnen vinden met in totaal 908 bewijplaatsen (citaten). Tankeke Schoonheim van het INL heeft indertijd het Corpus Gysseling via de database voor het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* voor mij toegankelijk gemaakt, waarvoor mijn dank.

Hi is waert, ende si sijn gast, Die hem met slaghen hebben *gheblouwen*.

(Hild. 57, 109)

Het mach mi harde seere rouwen, dat mi dit wicht dus heeft *teblouwen* ende mijn aren wel naer tebroken (Madelg. fr. 153, 106)

De taalgebruikers hadden dus de keuze tussen grondwoord en afleiding, waarbij het voor de hand ligt dat zij de afleiding me *te-* vooral gebruikten om de voltooiing van een handeling of proces aan te duiden, het resultaat ervan te benadrukken. De hiervoor geschikte tempora zijn de voltooiden tijden, en deze maken gebruik van het voltooid deelwoord.

De verhouding tussen grondwoord en afleiding is anders bij *tegaen* en *testoren*. Voor de betekenis 'beschadiging, vernieling' had de taalgebruiker hier geen keuze tussen afleiding en ongeleed basiswoord omdat het laatste deze betekenis niet heeft. Ook om naar het verloop van de handeling of het proces zelf te verwijzen moest een taalgebruiker dus de afleiding gebruiken. Vandaar dat we deze afleidingen naar verhouding veel vaker in de onvoltooiden tijden tegenkomen.

Naast de tot nu toe besproken grote groep werkwoorden met het gemeenschappelijk betekeniselement 'beschadigen, vernietigen' is er een kleinere groep, die dit betekenis-element hoogstens in overdrachtelijke vorm heeft. De afleidingen verwijzen naar een 'verwijdering, een weg- of uit elkaar-bewegen of bewegen worden van de Patiens', waarbij de aard van de beweging wordt aangeduid door het grondwoord. Vergelijk de volgende zin met *tegaen* dat in twee van de in totaal 122 bewijplaatsen deze betekenis heeft:

Thof *tegin* ende si scieden (Lanc. III, 18566)

De beweging, de verwijdering kan ook (vooral bij werkwoorden die een 'vloeiend' aanduiden) het verdwijnen van de Patiens in zijn eigenlijke vorm inhouden, de overgang naar een andere toestand (type *tesmelten*). De werkwoorden uit deze groep worden vaak overdrachtelijk gebruikt. Vergelijk de volgende twee citaten met *tevliten*:

Wi werden sinde (ziende) ende minnende ende *tevliten* dan van sutescheide (Limb. Serm. 47d)

Har herte *tevloot* van trenen (Limb. Serm. 219b)

Het uit elkaar bewegen kan ook een bestaan in een 'vergroting van omvang':

De coninc was sere *teswollen* ende hadde den lichame groot (dik)

(Sev. Vroeden 1724) [vgl. 1727: hi ontswal]

Een kint dat doochde pine want het so *teblasen* seen, dat niet mochte sien sine been (Franc. 6684)

De genoemde betekenisgroepen staan uiteraard niet los van elkaar. Ten eerste delen zij allemaal de categoriale waarde 'negatief resultaat voor de Patiens', en ten tweede

bestaan er ook onderlinge verbanden. Zo bestaat de beschadiging of vernieling waarnaar met werkwoorden met *te*-verwezen wordt, vaak in een uit elkaar-beweging, in een uiteenbarsten, -springen of -scheuren van een geheel (bijv. bij *tebersten*, *tespliten*, *tesniden*, *terucken*, *teschoren* of *tespringen*). En de 'vergroting van omvang' kan een 'beschadiging of vernieling' impliceren:

Die jongelinge entie maegde die ghinghen *teblasen* openbare, als oft een ghespeerte [= spook] waren ende vielen daer si ghingen doot (Rijmb. 32660)

Wél los van de tot nu toe besproken afleidingen staat een kleine groep werkwoorden die niet het betekeniselement 'negatief resultaat' hebben. Vergelijk bijvoorbeeld de afleidingen in het volgende citaat:

Coomt tot mi alle die ghene die ... verladen sijt metten borden der sonden ende ic sel u vermaken ende u *te saden* ende u *te voeden* met mijnre graciën (Hs. Moll 7,2a)

Tesaden ende *tevoeden* moet men hier interpreteren als 'volkomen verzadigen en doorvoeden' (vgl. *MNW*). Deze afleidingen wijzen dus niet op een negatief maar juist op een positief effect van de handeling voor de Patiëns. Met de boven besproken afleidingen delen zij echter het intensiverende, perfectieve aspect. Zij versterken de betekenis van de grondwoorden en benadrukken de voltooiing, het resultaat.

Zoals gezegd is er al in de zeventiende eeuw nauwelijks nog een plaats voor het prefix in de zich ontwikkelende standaardtaal, maar het verdwijnen van *te*- is — zoals altijd — een geleidelijk taalveranderingsproces.⁶ Het mag daarom ook niet verbazen dat een aantal afleidingen zich in de dialecten veel langer heeft kunnen handhaven. Tot in onze eeuw vindt men restanten in vooral de noordoostelijke dialecten. Zo constateert W. de Vries (1921:129) voor het Westerkwartier: 'Het praefix is nog in vrij gebruik, hoewel sommigen het weinig of niet bezigen.' En Deunk wijdt in zijn vrij recent 'Woordenboek van het Winterswijkstra' (1981) nog een artikel aan *tebréken*, waarvan hij ook gebruiksmogelijkheden laat zien (bijv. '*n bessensstélle is tebròkken(e)*; *Ik hebbe 'n arm tebròkkene*'). Het is geen toeval dat juist *tebreken* tot de laatste restanten behoort, in het Middel Nederlands was het immers zeer waarschijnlijk al de meest frequente *te*-afleiding. Het *WNT* (XVI: 1111) merkt met betrekking tot de dialectische restanten op: 'in sassisch, vooral groningsch dialekt bestaan er nog eenige, meest in deelwoordsvorm'. Ook dit lijkt geen toeval: dat de afleidingen vooral als voltooid deelwoord voorkomen

6 In het hedendaags Nederlands vindt men nog een restant in de verbinding *te barsten* (vgl. *WNT* II-1:1043, aann.). En misschien gaat ook *te pletter* wel terug op een in de woordenboeken niet aangetroffen werkwoord *tepletteren* (dit in tegenstelling tot het *WNT* dat voor *te pletter* een — alleen in deze verbinding voorkomend — zelfstandig naamwoord *pletter* aanneemt). Een aanwijzing in de richting *tepletteren* vormt het Friese werkwoord *tepletterje*.

is helemaal in overeenstemming met het Middelnederlandse gebruik ervan.

3. *Het prefix in andere Germaanse talen*

Het prefix bestond niet alleen in het Nederlands, ook het Engels, het Fries en het Duits kennen het. Etymologisch is het verwant met het telwoord *twee* en er bestaat volgens de handboeken een verband met got. *dis*- en/of *twis*- met lat. *dis*- ('uiteen').⁷

In het Oudengels had het prefix de vorm *to*-. Er bestonden talrijke werkwoorden met dit prefix waarvan veel ook een Middelnederlands equivalent hebben: *tobeatan* 'teslaan', *toberstan* 'tebersten', *tobrecan* 'tebreken', *toglidan* 'tegliden', *tofeallan* 'tevalen' enz. Volgens het *OED* (18:170) zijn er in het Oudengels 125 afleidingen aangetroffen. Veel van deze afleidingen hebben het Middelnederlands niet gehaald, maar aan de andere kant zijn er ook nieuwe gevormd, zodat het totale aantal in het Middelnederlands ongeveer gelijk was. Maar in de vijftiende eeuw werden het er snel minder en in het vervolg verdween het prefix helemaal uit het Engels:

Im Laufe der spätmittelenglischen und frühneuenglischen Zeit kamen jedoch allmählich alle noch vorhandenen Zusammensetzungen mit *to*- außer Gebrauch.

Das letzte Belegjahr für *toteat* ist 1605, für *torend* 1631, für *tobreak* 1688. (Kozioł 1972:116)

Het *OED* onderscheidt twee grote betekenisgroepen: (1) 'With separative force' en (2) 'Used as mere intensive', waarbij die afleidingen waarbij het 'separatieve' betekenis-element al in het grondwoord zit (type *toberstan*) als een soort schakel fungeren.

Langer volgehouden heeft het prefix het in het Fries. In het Oudfries had het de vorm *to*-/te-/it-, in het Middelfries (1550-1800) *to*-/te-. Later werd het *to*- gespeld, maar met sijnwa gesproken, en sinds de laatste spellingwijziging in 1980 is ook de spelling veranderd in *te*-.

Aan het begin van deze eeuw waren afleidingen met *to*-/te- in het Fries kennelijk nog in gebruik (vgl. bijv. Systra en Hof 1925:131 of het woordenboek van Dijkstra 1911:290 e.v.), maar in de loop van deze eeuw is het prefix ook uit het Fries verdwenen. Weliswaar noemt Zantema in zijn *Frysk Wurdboek* uit 1984 nog zo'n zeventig werkwoorden met *te*- (o.a. *tebarste*, *tebite*, *tebrekke*, *tebrizetje*, *tefalle*, *tefrommelje*, *tekappe*, *teknippe*, *tekrasse*, *tepletterje*, *teslaan*, *tewriuwe* enz.) maar volgens informanten van de Fryske Akademy⁸ is dit type werkwoord verouderd. Uit het

7 De precieze verhoudingen zijn trouwens problematisch omdat er geen exacte correspondentie is tussen got. *dis*- aan de ene kant en het prefix in de andere Germaanse talen aan de andere (vgl. Lehmann 1986:90-1 en Kluge 1989:810). Van Loey (1970:246) noemt een verwantschap met got. *twis*- 'waarschijnlijk'.

8 Jarich Hoekstra en Hindrik Sijens van de Fryske Akademy waren zo vriendelijk met mij te corresponderen over het prefix in het Fries. Bedankt.

hedendaags Fries is het min of meer verdwenen. Alleen bij oudere sprekers en eventueel in de schrijftaal zou men incidenteel nog zo'n afleiding kunnen aantreffen. Hierop wijst ook dat bijvoorbeeld het werkwoord *tebrekke* na 1943 niet meer voorkomt in het kaartstelsysteem van de Fryske Akademy. Tamminga (1973) geeft een aantal bewijspaat- sen, maar die zijn bijna allemaal uit de vorige eeuw of uit de eerste helft van deze. De laatste bewijspaat is bij hem uit 1965 (*tobtierje*). Tamminga (1973:221) komt in zijn artikel over *to-/te-* tot de volgende conclusie:

Mei it foargeande is, tocht my, wol biwiisd dat dizze frucht fan Westgermaenske eker yn Fryslân noch net ta weismiten keard is en ek to goed is om wei. Dy frucht mei dan hwat topript en toronfele wêze troch de gong fan de tiid, men kin net sizze dat der gjin lichem mear oan en gjin deugd mear yn sit.

Deze opmerkingen lijken me echter eerder een uiting van nostalgische taalbeschouwing dan van realistische taalbeschrijving. Alles wijst erop dat het prefix in het Fries inmiddels helemaal verouderd is en ook niet meer 'gereanimeerd' zal worden.

Anders is dat in het Duits. Hier 'leeft' het nog steeds, en wel in de vorm *zer-*. In het Oudhoogduits vindt men het als *za-* (de oudste vorm), *zi-* en *ze-*, maar er zijn ook al vormen met *r*. In het Middelhoogduits komt *zer-* dan steeds vaker voor, naast het nog steeds bestaande *ze-* (vormen zonder *r* vindt men incidenteel nog tot in de achttiende eeuw; vgl. Paul 1992:1073). De vraag is nu natuurlijk: waar komt die *r* vandaan? Over het algemeen wordt aangenomen dat ohd. *zar-* een combinatie is van *za-* en *ar-*: 'za- setze sich vor *ar-*, das häufig eine dem *za-* nahe stehende bedeutung entwickelt hatte' (Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, dl. 31:646).⁹ Een soort 'stapelprefix' dus.

De betekenis van de Duitse *zer-*verba was en is dezelfde die we al kennen van de hiervoor besproken talen. Ze wordt door Kühnhold & Wellmann (1973:324) als volgt omschreven:

das Präfix *zer-* [signalisiert] den Abschluß, das Resultat eines Vorgangs; dies Resultat bedeutet stets die Auflösung eines Ganzen in seine Teile oder eine Einwirkung mit dem Erfolg einer totalen Beschädigung, Unbrauchbarmachung oder Vernichtung (Konkurrenz meist: 'kaputt-').

In totaal hebben ze in hun corpus 133 verschillende deverbale afleidingen gevonden. Deze werkwoorden worden meestal (in meer dan 75% van de gevallen) transitief

9 Vergelijk ook Kluge (1925:60): 'die herrschende präfixgestalt war ahd. *za-* (*zi-*) in *zabrēchan* *zafallan* *zawērfan* *zastōran*, wobei gleichbedeutende *arbrēchan* *arfallan* *arwērfan* *arstōran* den verdacht begründen, die ahd. präfixgestalt *zar-* wäre eine mischung aus *za-* und *ar-*. So bestehen im mhd. nebeneinander *erbrēchen* *zebrēchen* *zerbrēchen*, *ergân* *zergân* *zergân*, *erstōeren* *zerstōeren*, *erwērfen* *zewērfen* *zerwērfen*.' - Vergelijk echter ook Paul (1992:1073) waar deze verklaring mogelijk, maar toch niet helemaal bevredigend geacht wordt.

gebruikt (type *etwas zerbrechen*). Daarnaast zijn er intransitieve werkwoorden (type *zerbersten*) en werkwoorden die alleen als voltooid deelwoord zijn aangetroffen (type *zerknirsch*). Ook voor het Duits geldt weer dat het prefix in veel gevallen alleen intensiverend-perfectiverend werkt, omdat het 'separatieve' betekeniselement ('uit elkaar, vaneen' enz.) al in het basiswerkwoord aanwezig is (vgl. *zerbersten*, *zerbrechen*, *zerbröckeln*, *zerhacken*, *zerpalten*, *zerstückeln*, *zertrennen*). Maar soms is dit betekenis- element ook het resultaat van de prefigering, zoals in *zerdrücken*, *zergelien*, *zerlesen*, *zerrreden*.

Naast de deverbale kent het Duits ook desubstantivische afleidingen (type *etwas zerkörnern*) en deadjektivische afleidingen (type *jemanden zermürben*), die qua betekenis nauw aansluiten bij de deverbale.

In tegenstelling tot het Nederlands, het Engels en het Fries is het prefix in het Duits dus 'springlevend'. In de volgende paragraaf zal ik proberen om de mogelijke oorzaken voor dit verschil op het spoor te komen.

4. Oorzaken voor het verdwijnen van het prefix uit het Nederlands

Er zijn geen principiële verschillen tussen het Nederlands, Engels en Fries aan de ene kant en het Duits aan de andere met betrekking tot (de selectie van) de basiswerk- woorden of met betrekking tot de semantiek. Het enige duidelijke verschil betreft de vorm van het prefix: terwijl die in het Nederlands, het Engels en het Fries door de eeuwen heen in wezen gelijk blijft, verandert hij in het Duits ingrijpend. Het ligt dus voor de hand om hier een oorzaak te zoeken voor het verdwijnen van het prefix uit de drie eerder genoemde talen.

Voor het Nederlands, het Engels en het Fries geldt dat het prefix qua vorm samenvalt met de prepositie die ook dienst doet als 'infinitiesmarker'. Etymologisch verschillen prefix en prepositie van elkaar: het eerste heeft zoals gezegd te maken met lat. *dis-*, de prepositie daarentegen met lat. *de* (gr. *-de*). In het Nederlands worden ze allebei *te*, in het Engels *to* en in het Fries *to/te*. Alleen in het Duits ontwikkelen ze zich (na een tijdelijke samenvallende in ohd. *za* en mhd. *ze*) uit elkaar: *zer-* en *zu*.

Voor het Engels ziet Bechler (1909:69) deze samenvallende als een oorzaak voor het verdwijnen van *to-*: 'Auch die Infinitivbildung mit *to* muss als eine Todesursache für unser Präfix angesehen werden'. Ook Koziol (1972:116) vermoedt dat de 'Gleichklang mit der Verbindung von *to* mit dem Infinitiv' één oorzaak voor het verdwijnen van het Engelse prefix zou kunnen zijn. De parallelle ontwikkelingen in het Nederlands en het Fries lijken een verdere aanwijzing in deze richting.

Zoals bekend is het gebruik van de prepositie *te* vóór de infinitief sinds het Oudgermaans in de Germaanse talen steeds toegenomen. Zo kon men nog in het Middelnederlands in veel contexten waar *te* nu verplicht is, volstaan met alleen de infinitief (vgl. Stoett 1923:202 e.v.). Bijvoorbeeld was *te* niet verplicht bij *beginnen* + infinitief (hier: *tegaen*):

Al eist dat dat goet beghint *teghaen*, vander hoverde si node afstaen
(Sp. d. Sonden 11877)

Die luxurie ... (begint dan, op dien leeftijd) in den manne *tegaen* (Nat. Bl. I, 54)

Het is heel goed voorstelbaar, dat in de loop van de Middeleeuwen, toen de prepositie in deze en vergelijkbare contexten wel verplicht werd, de status van *te* verzwaring kon opleveren: prepositie of prefix? Een bestaande, maar niet erg storende homonymie (*te gaen* – *tegaen*) werd daardoor problematisch.

Tegelijkertijd is het ook aannemelijk dat de opeenvolging van voorzetsel en voorvoegsel (*te tegaen*) vermeden werd. Het is immers een bekend verschijnsel dat direct op elkaar volgende gelijke klanksegmenten vaak reacties oproepen (zulke 'reacties' zijn bijvoorbeeld dissimilatie en haplogogie). Plank (1981:149) spreekt in dit verband van 'horror aequi'.

In het geval van *te* waren er meerdere mogelijke vermijdingsstrategieën. Ten eerste kon het prefix worden vervangen door andere prefixen met een vergelijkbare semantiek. De belangrijkste concurrent van het Middelnederlandse *te*- is een ander verbaal prefix, namelijk *ver*-. De Vries (1975:119) kent aan een grote groep *ver*-afleidingen in het hedendaags Nederlands het volgende gemeenschappelijke betekeniselement toe:

een geheel of gedeeltelijk vernietigen, beschadigen of verspillen, of vernietigd, beschadigd of verspild worden door de werking of handeling waarnaar het ongetelde correlaat verwijst

Een blik in het *MNW* maakt duidelijk dat *ver*-werkwoorden met dit betekeniselement ook in het Middelnederlands al veelvuldig gebruikt werden. De betekenisovereenkomst met de *te*-afleidingen is overduidelijk. We vinden dan ook in vergelijkbare contexten soms *te*- en soms *ver*-. Zo komen bijvoorbeeld in *Der Naturen Bloeme* (editie Corpus Gysseling) naast elkaar en met dezelfde betekenis *tegaen* en *vergaen* voor:¹⁰

hare groue ende hare linghe entie luxurie ende hare dinghe beghinnen inden
man *te gaen* (vs. 213)
plinius segt dat si eene fonteyne seghevri (1.: cifiri) die luxurie doet *vergaen*
(vs. 14952)

van haren (= krokodil) drecke maken oude wiue onghenonpt (l. onghement
(= zelf)) tharen liue dar hare romple mede *tegaen* (vs. 8521)
epelencie *vergaet* der mede (vs. 6979)

Andere afleidingen waar deze concurrentie zich voordoet zijn bijvoorbeeld *tebreken/verbreken*, *tebiten/verbiten*, *tedelven/verdelven*, *tesliten/versliten*, *tevallen/vervallen*, *tewoesten/verwoesten* enz. Hierbij moet worden opgemerkt dat de betekenisovereenkomst

10 Interessant is in dit verband ook het 'varianten-onderzoek'. Twee voorbeelden uit het *MNW*: Onrecht goet gherne *tegaet* (andere var. *vergaet*) (Lsp. III, 4, 180); Baden ... in soeten ware ende niet langhe, dattie macht (die uitwerking) niene *verganghe* (var. *teganghe*) (Heim. 1216).

in kwestie vaak maar één van de betekenis mogelijkheden van de afleiding met *ver*- is en was. *Ver*- had in het Middelnederlands veel meer mogelijkheden dan *te*-, de categorie was veel groter en productiever en kon een groot deel van de functies van *te*- gewoon overnemen.

Daarnaast werd en wordt er natuurlijk ook vaak gekozen voor een omschrijving met 'stuk', 'kapot', 'in tweeën' enz. + basiswoord om het perfectieve, resultatieve aspect te benadrukken. Een dergelijke omschrijving kan bijvoorbeeld *tebreken*, *teslaen*, *tewerpen* enz. vervangen.

Incidenteel is de functie van *te*- ook overgenomen door andere prefixen dan *ver*-, bijvoorbeeld door *op*- bij afleidingen die een 'vergroting van omvang' aanduiden: *teblasen/opblasen*, *teswellen/opswellen*.

Een niet te onderschatten vermijdingsmogelijkheid is ten slotte het weglaten van het prefix. Deze mogelijkheid hangt samen met de enigszins vage betekenisbijdrage van *te*-. Zoals gezegd werkt *te*- bij een duidelijke meerderheid van de ermee gevormde afleidingen alleen versterkend; de afleiding heeft geen nieuwe denotatieve betekenis ten opzichte van het basiswoord. In veel contexten konden grondwoord en afleiding daarom nagenoeg synoniem worden gebruikt, de kleine betekenismodificatie door *te*- kon zonder meer worden gemist. We zien dan ook in Middelnederlandse teksten wel vaker varianten met en zonder *te*-. Een paar voorbeelden ter illustratie:

Aloë es goet ... ghebonden op een *ghebroken* been (var. *tebroken*)
(Nat. Bl. X, 67)

Die heren die dat swoeren, want si dien eet niet wilden *storen* (var. *testoren*) ...,
ontfingen sise niet over ghesellen (Rijmb. 6777)

Als (Nijld) enich geslachte sacht, dat oit vorbare te wesene plach, *vallen*

(var. *tevalen*) ochte te nieute gaen, daer omme so verblijdde si (Rose 259)

(Doe was Christus) met vuisten zere *teblouwen* (var. *gheblouwen*) (Lsp. II, 53, 29)

Het laatste voorbeeld maakt ook duidelijk dat het versterkende betekeniselement van het prefix kennelijk niet (meer) voldoende was: er werd nog een tweede versterkend element (*zeer*) aan toegevoegd.¹¹ Ook hiervan zijn tientallen voorbeelden te geven:

Haerde *sere* was hi *teblouwen* (Ferg. 5291)

Binnen onser vesten, die *sere tevalen* es ende *tebroken* (Mor. 1452)

Der Grieken macht ende ere is *tevalen herde zere* (Lsp. II, 45, 129)

Enen viant, die *testoorde sere* sijn lant (Rijmb. 14497)

Op deze manier komt men in een cirkel terecht: het intensiverende betekeniselement van de afleidingen wordt als niet voldoende ervaren en er wordt een tweede versterkende element ingevoegd. Hierdoor wordt echter de betekenisbijdrage van *te*- nog meer verzwakt.

11 Ook in het Engels werden de *to*-afleidingen zeer vaak voorafgegaan door een versterkend element (oe. *eall*, me. *all*), vergelijk bijvoorbeeld Koziol (1972:116).

Samenvattend: Het prefix *te-* kon uit het Nederlands verdwijnen omdat het geen dringende behoefte van de taalgebruikers vervulde. De betekenis van de afleiding voegde in veel gevallen maar weinig (te weinig) toe aan de betekenis van het grondwoord en in de andere gevallen was een vervanging door andere talige middelen heel makkelijk. De uiteindelijke oorzaak om de afleidingen te vermijden (de 'doodsteek') zou wel eens de steeds grotere verspreiding van het voorzetsel *te* in de constructie *te* + infinitief kunnen zijn, waardoor het prefix niet alleen semantisch overbodig, maar ook in formeel opzicht problematisch werd. Zonder dit in detail te hebben onderzocht zou ik willen veronderstellen dat een soortgelijke argumentatie ook voor het Engels en het Fries geldt. In het Duits daarentegen kon het prefix zich ondanks zijn vaak minimale betekenisbijdrage handhaven, omdat het in formeel opzicht niets te vrezen had en heeft van de prepositie.

BIBLIOGRAFIE

- BECHLER, K., 1909, *Das Präfix to im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte*. Diss. Königsberg.
- DEUNK, G.H., 1981, *Woordenboek van het Winterswijkse*. Groningen [enz.].
- DIKSTRA, W., 1911, *Friesch woordenboek*. Leeuwarden.
- ES, G.A. VAN, 1957, *De jeeste van Walewein en het schaakhord van Penninc en Pieter Vostaert. Artur-epos uit het begin van de 13e eeuw*. Uitgegeven, verklaard en ingeleid door G.A. van Es. Zwolle. 2 dln.
- GRIMM, J. & W., *Deutsches Wörterbuch*. München, 1984 (Nachdruck).
- HELTEN, W.L. VAN, 1895, 'Etymologische en andere bijdragen.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 14, p. 111-118.
- KLUGE, F., 1925, *Abriß der deutschen Wortbildungslehre*. Zweite Auflage, Halle.
- KLUGE, F., 1989, *Etymologisches Wörterbuch*. 22. Auflage, völlig neu bearbeitet von E. Seebold. Berlin [enz.].
- KOZIOL, H., 1972, *Handbuch der englischen Wortbildungslehre*. Zweite, neubearbeitete Auflage, Heidelberg.
- KÜHNHOLD, I. & H. WELLMANN, 1973, *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache*. Erster Hauptteil: *Das Verb*. Düsseldorf.
- LEHMANN, W.P., 1986, *A gothic etymological dictionary*. Leiden.
- LOEY, A. VAN, 1970, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands. Klankleer, vormleer, woordvorming*. 8e dr. Zutphen.
- MNW – *Middelnederlandsch woordenboek*. Door E. Verwijs en J. Verdam, voltooid door F.A. Stoctt. 11 dln., 's-Gravenhage, 1885-1952.
- OED – *The Oxford English dictionary*. Prep. by J. A. Simpson [e.a.]. Second edition, Oxford 1989.
- PAUL, H., 1992, *Deutsches Wörterbuch*. 9., vollständig neu bearbeitete Auflage von H. Henne und G. Objaertel, Tübingen.
- PLANK, F., 1981, *Morphologische (Ir-)Regularitäten. Aspekte der Wortstrukturtheorie*. Tübingen.
- SALVERDA DE GRAVE, J.J., 1906, *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam.
- STOETT, F.A., 1923, *Middelnederlandsche spraakkunst*. 's-Gravenhage.
- SYSTRA, O.H. & J.J. HOF, 1925, *Nieuwe Friesche spraakkunst*. Leeuwarden [z.j.].
- TAMMINGA, D.A., 1973, 'It foarheaksel to- by tiidwurden.' In: *Us wurk* 21-22 (1972-1973), p.

215-222.

VRIES, J.W. DE, 1975, *Lexicale morfologie van het werkwoord in modern Nederlands*. Leiden.

VRIES, W. DE, 1921, *Iets over woordvorming*. Opnieuw uitgegeven door C. Kruyskamp. Zutphen [z.j.].

WNT – *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel [e.a.], dl. I - ..., 's-Gravenhage [enz.], 1882 - ... (1e afl. 1864).

ZANTEMA, J.W., 1984, *Frysk wurdboek*. I. *Frysk - Nederlânsk*. Leeuwarden.